

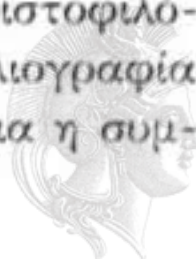
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Μιχαήλ Ποτλής¹ γεννήθηκε στη Βιέννη το 1812 (ως χρονολογία γεννήσεώς του φέρεται και το 1814, αλλά είναι το αποτέλεσμα λανθασμένου υπολογισμού), ως γυιός εμπόρου που ήταν εγκατεστημένος εκεί. Η οικογένειά του έλκει την καταγωγή της από την Αχρίδα, μία πόλη που ως έδρα της Αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια του εκκλησιαστικού δικαίου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο². Αρχικά φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της γενέτειράς του και

1. Για τη σύνταξη του άρθρου αυτού χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη βιβλιογραφία: Δ.Α. Δημητριάδη), Ποτλής Μ., στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία», τ. 20 (1932) στ. 612 γ.- Ιεζεκιήλ (Βελανιδιώτου) Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, Έργα και Ημέραι τ. Α', εν Βόλω 1947, σ. 32-34. – «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τ. 13 (Αθήναι 1977) σ. 166 (Στ. Παπαδόπουλος), σ. 188 (Οδ. Δημητρακόπουλος) και σ. 475 (Κ. Δημαράς).- Επιμνημόσυνοι Λόγοι στο περ. «Πανδώρα» 14 (Απρίλιος 1863 – Απρίλιος 1864) 476-481 (Αλέξ. Λυκούργος) και 496-500 (Εμμ. Κόκκινος).- Σπ. Μαρχεζίνη, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τ. Α': 1828-1862, Αθήναι 1966, σ. 245, 266, 311 και 312. – Π. Παναγιωτάκου, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον εν τη νεωτέρα ελληνική επιστήμη, «Αρχείον εκκλησ. και κανονικού δικαίου» 1 (1946) 39 επ. (εδώ 46-47). – Ι. Παναγόπουλου, Ποτλής Μ., στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1967) στ. 564-565. – W. Plöchl, Die Wiener Orthodoxen Griechen. [Kirche und Recht, 16.] Wien 1983, σ. 28. – Α. Προβατά, Πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1980, Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα, Αθήναι 1980, σ. 269 επ. και 277 επ.- H. Reiterer, Potlis (Botly) Michael, «Österreichisches Biographisches Lexikon» 1815-1950, τ. 8 (Wien 1981) σ. 228, όπου και η γερμανόφωνη βιβλιογραφία.

2. Ήδη από τον 10^ο αιώνα βρίσκεται η Αχρίδα στο επίκεντρο των αγώνων, που είχαν ως στόχο την ικανοποίηση της τότε μόλις εκδηλούμενης τάσης για την απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας στον βαλκανικό χώρο. Βλ. αντί άλλων Αν. Χριστοφιλόπουλου, Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον, Αθήναι ²1965, σ. 109 επ. (με βιβλιογραφία στη σ. 107). Ειδικώς στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου υπήρξε τεράστια η συμ-

κατόπιν στο ακαδημαϊκό γυμνάσιο (1824-1830). Στην συνέχεια αφιερώθηκε στις νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, τις οποίες περάτωσε το 1836 με τη λήψη του διδακτορικού διπλώματος. Τον επόμενο χρόνο, το 1837, ήλθε στην Ελλάδα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο νεοσύστατο κράτος.

Τη σταδιοδρομία του άρχισε από το δικαστικό σώμα, στο οποίο παρέμεινε μερικά χρόνια. Διορίστηκε αρχικά άμισθος πάρεδρος στο Εφετείο Αθηνών και μετά από ένα σύντομο χρόνο δοκιμασίας Πρωτοδίκης στην Αθήνα. Προήχθη αργότερα σε Εφέτη και τοποθετήθηκε στο Ναύπλιο και κατόπιν στην Αθήνα. Ο τρόπος, με τον οποίο ασκούσε τα δικαστικά του έργα, μαρτυρείται σε υστερότερη εποχή από τους συγχρόνους του: «Κατά το διάστημα της δικαστικής αυτού υπηρεσίας διεκρίθη ως ουδείς άλλος δια την απαραδειγμάτιστον μεταξύ των συναδέλφων του πολυμάθειαν, δια την μετά τάχους ασφάλειαν της κρίσεως, και δια την ασάλευτον του χαρακτήρος ευθύτητα. Ουδέποτε ηκούσθη παράπονον διαδίκου κατά αποφάσεως, ήτις είχεν υπέρ εαυτής την ψήφον του Ποτλή. Ο επιστημονικός και ηθικός αυτού χαρακτήρ εθεωρείτο κατά την πάνδημον του κοινού ομολογίαν, ως επί τούτου ανώτερος του κοινού μέτρου, ώστε όταν ο Ποτλής εκάθητο επί της έδρας του δικαστού, αι πράξεις της δικαιοσύνης ήσαν απρόσιτοι και εις την αμυδροτέραν ακόμη υποψίαν του δεκασμού ή της παραδρομής. Έλαβε δε και η εξουσία πείραν της ακλονήτου ανεξαρτησίας του ανδρός επί των σπουδαιοτάτων κατά την εποχήν εκείνην δικών του τύπου»³.

Δεν διατήρησε όμως, όπως φαίνεται, επί πολύ την ιδιότητα του λειτουργού της Θέμιδας, γιατί κλήθηκε στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης, ως πάρεδρος, και στη συνέχεια, στις 13 Οκτωβρίου 1841⁴, διορίστηκε Εισηγητής στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο την εποχή εκείνη δεν ήταν δικαστήριο, αλλά πολιτικό σώμα, κατά κάποιον τρόπο το μυστικοσυμβούλιο του μονάρχη⁵. Υπό την ιδιότητα αυτή ασχολήθηκε συστηματι-

βολή του Δημήτριου Χωματιανού ή Χωματηνού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα (περίπου από το 1217), του οποίου η δραστηριότητα στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης μας έχει εξασφαλίσει πλούσιο νομολογιακό υλικό. Βλ. σχετικά Σπ.Ν. Τρωϊάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 303 επ. και 311 επ., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία. Ήδη πραγματοποιήθηκε και η από πολλού χρόνου αναμενόμενη κριτική έκδοση των έργων του: G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXVIII.] Berlin-N. York 2002.

3. Κόκκινος, ό.π. σ. 497 επ.

4. Βλ. Γ.Χ. Αγγελίδη, *Ανάλεκτα από την ιστορία του Συμβουλίου Επικρατείας της μοναρχικής περιόδου*, «Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου» 5 (1961) 348-359 (359).

5. Βλ. Χρ. Πράτσια, *Το Συμβούλιον της Επικρατείας*, «Θέμις» 53 (1942) 97 επ., Μιχ. Στασινόπουλου, *Σύντομος ιστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, «Παρνασσός»

ά, μεταξύ άλλων, και με εργασία νομοπαρασκευαστική. Αλλά και στη έση αυτή δεν παρέμεινε επί πολύ. Μετά τη μεταβολή του Σεπτεμβρίου 1843 υπέβαλε την παραίτησή του και περιορίστηκε στην άσκηση δικηγορίας, όπου διακρίθηκε στον χειρισμό δύσκολων υποθέσεων⁶. Την ίδια εποχή, μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη⁷, με τον οποίο θα τον συνδέσει αργότερα πολύ σημαντικό για την ιστορία των πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου εκδοτικό έργο, εκδίδει τους Ελληνικούς Κώδικες (α' έκδ. 1841, β' έκδ. 1844).

Το δικηγορικό λειτούργημα υπήρξε για περισσότερο από δέκα χρόνια η κύρια επαγγελματική απασχόληση του Ποτλή. Δεν αρνήθηκε ωστόσο τις υπηρεσίες του στην Πολιτεία, όποτε αυτές του ζητήθηκαν. Μετέσχε λοιπόν, επιδεικνύοντας αξιόλογη δραστηριότητα, στην τότε επιτροπή για τη σύνταξη αστικού κώδικα⁸ και υπερασπίστηκε, με επιτυχία, τις θέσεις της Διοικήσεως σε πολλές υποθέσεις που ήταν ζωτικής σημασίας για την Ελλάδα, όπως κατά την απόκρουση της αξιώσεως για αποζημίωση των Άγγλων σταφιδεμπόρων στην Πάτρα και για την υποστήριξη της διεκδικήσεως από την Κυβέρνηση να επιστραφούν οι ελληνικές εκκλησίες και η περιουσία τους στην Κάτω Ιταλία, που είχαν παράνομα αφαιρεθεί⁹.

Στις 23 Αυγούστου 1855, επί υπουργίας του καθηγητή (του Διοικητικού Δικαίου) Περικλή Αργυρόπουλου στην κυβέρνηση Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, διορίστηκε ο Μιχαήλ Ποτλής στο «Οθώνειο Πανεπιστήμιο» και κατέλαβε ως πρώτος καθηγητής την τότε νέα τακτική έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου¹⁰.

Μετά έναν ακριβώς μήνα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1855, ανέλαβε ο Ποτλής στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη το Υπουργείο της Δικαιοσύνης, που διατήρησε επί ένα εξάμηνο περίπου, μέχρι την παραίτησή του τον

σός» περ. Β' τ. 1 (1959) 489-508. Πρβλ. και Α. Τσούτσου, Ο θεσμός του Συμβουλίου της Επικρατείας εις το Σύνταγμα του 1864, «Παρνασσός» περ. Β' τ. 9 (1967) 381-392 (382).

6. Μία τέτοια υπόθεση παρουσιάζεται από τον Σπ.Ν. Τρωιάνο, Και πάλι οι περιπέτειες του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Ο χώρος του δημόσιου δικαίου, «Βυζαντιακά» 18 (1998) 55-72.

7. Ο Γεώργιος Ράλλης υπήρξε ο πρώτος «Σχολάρχης», δηλαδή Κοσμήτωρ, της Νομικής Σχολής του «Οθώνειου Πανεπιστημίου» Αθηνών, που τότε (1837) είχε ιδρυθεί. Βλ. αντί άλλων Π.Ι. Ζέπου, Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου, Αθήναι 1954, σ. 15 και τις βιβλιογραφικές παραπομπές στη σημ. 9.

8. Βλ. Π.Ι. Ζέπο στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1934) σ. 647 και Γ.Πετρόπουλου, Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου, τ. Α', Αθήναι 1963, σ. 389 (με βιβλιογραφία).

9. Τρ. Ευαγγελίδης στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1934) 739α (με βιβλιογραφία).

10. Βλ. σχετικώς Παναγιωτάκο, ό.π. σ. 46 επ. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στη σημ. 1.

Φεβρουάριο 1856. Προσωρινώς ανέλαβε επίσης και τα Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (μέχρι τις 7 Οκτωβρίου 1855) και Εξωτερικών και του Βασιλικού Οίκου (από τις 7 Οκτωβρίου μέχρι την παραίτησή του). Ύστερα από μία ανάπαυλα τεσσάρων ετών επανέρχεται στην ενεργό πολιτική και διαδέχεται στις 14 Μαρτίου 1860 τον Γεώργιο Ράλλη στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης με Πρωθυπουργό τον Αθανάσιο Μιαούλη. Ένα μήνα αργότερα, στις 18 Απριλίου, αναλαμβάνει – υποτίθεται προσωρινώς – και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Διατήρησε και τα δύο Υπουργεία μέχρι την παραίτηση της Κυβερνήσεως στις 26 Μαΐου 1862¹¹. Ο συνδυασμός των δύο αυτών χαρτοφυλακίων του παρέσχε τη δυνατότητα της επεξεργασίας δύο νομοθετημάτων εξίσου σημαντικών τόσο για τον χώρο της Δικαιοσύνης όσο και του εκκλησιαστικού δικαίου. Πρόκειται για τους νόμους ΧΟΖ΄ της 10^{ης} Αυγούστου 1861 (φ.Ε.Κ. 41)¹² και ΧΨΣΤ΄ της 15^{ης} Οκτωβρίου 1861 (φ.Ε.Κ. 64) «περί των μικτών γάμων», που αποτελούν προσωπικό έργο του Ποτλή.

Μετά την παραίτηση της κυβερνήσεως Μιαούλη η διακυβέρνηση της χώρας ανατέθηκε στον Γενναίο Κολοκοτρώνη, που συγκρότησε το τελευταίο υπουργείο του Όθωνα. Ακολούθησαν τα γεγονότα του Οκτωβρίου 1862, η ανατροπή του βασιλιά και η κατάλυση της βαυαρικής δυναστείας. Η Προσωρινή Κυβέρνηση φάνηκε αμείλικτη προς τα πρόσωπα του πολιτικού περιβάλλοντος των ανακτόρων¹³. Έτσι στις 23 Οκτωβρίου 1862 απολύεται ο Μ. Ποτλής από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και αναγκά-

11. Για τα ακριβή χρονικά όρια της συμμετοχής του Μ. Ποτλή στις Κυβερνήσεις Βούλγαρη και Μιαούλη βλ. Προβατά, ό.π. σ. 269-270 και 277-278. Πρβλ. και την «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π. σ. 166 και 188. Από παραδρομή όμως αναφέρεται στη σ. 188 ως υπουργός ο Δ. Ποτλής. Η αβλεψία αυτή παρέσυρε τη σύνταξη του έργου στο να περιλάβει στο γενικό αλφαβητικό ευρετήριο (σ. 559) δύο λήμματα: Δ. Ποτλής και Μ. Ποτλής, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση, ότι υπήρξαν δύο υπουργοί με το όνομα «Ποτλής», ενώ πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο.

12. Βλ. την αιτιολογική του έκθεση στον Δ. Ματαράγκα, Δίκαιον Εκκλησίας-Πολιτείας Ελλάδος, τ. Α΄, Αθήναι 1937, σ. 378 σημ. 1.

13. Με το Ψήφισμα της 5/17 Οκτωβρίου 1862 καταδίκασε η Εθνοσυνέλευση σε δεκαετή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων τα μέλη του αποκληθέντος (λόγω των διώξεων των αντιοθωνικών) «Υπουργείου του αίματος», στα οποία ανήκε και ο Ποτλής. Το ψήφισμα αυτό ανακλήθηκε ύστερα από ένα έτος. Το μένος των αντιφρονούντων στρεφόταν ιδιαίτερα προς το πρόσωπο του Ποτλή εξαιτίας της ιδιότητάς του ως Υπουργού της Δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικές είναι οι εναντίον του βαρύτατα υβριστικές φράσεις στον λίβελλο του Α. Πετσάλη (βλ. Μαρχεζίνη, ό.π. σ. 266). Παρά δε το γεγονός, ότι υπό την ιδιότητά του αυτή εισηγήθηκε και υπέγραψε τα διατάγματα της αμνηστίας της 15^{ης} και 17^{ης} Φεβρουαρίου 1862 (βλ. την εφημερίδα «Αστήρ της Ανατολής» φ.213), δεν μειώθηκε το μίσος των αντιπάλων του.

εται να αυτοεξοριστεί. Πριν συμπληρωθεί χρόνος, στις 20 Οκτωβρίου 1863, έκλεισε για πάντα τα μάτια στη Βιέννη, όπου και ενταφιάστηκε.

Στο διάστημα της ύστατης αυτής διαμονής του στην αυστριακή πρωτεύουσα διατηρούσε στενές σχέσεις με τα μέλη της ελληνικής παροικίας, ιδιόμορφα με τον τραπεζίτη και γνωστό εθνικό ευεργέτη Σίμωνα Σίνα, τον ιστορικό Θεόδωρο φον Καραγιάν (πάπο του Χέρμπερτ φον Καραγιάν) κ.ά. Στενή φιλία τον συνέδεε με τους ελληνιστές Φραγκίσκο Μίκλος-ιτς και Ιωσήφ Μύλλερ, γνωστούς από το σημαντικό σε όγκο και περιε-
κόμενο εκδοτικό τους έργο¹⁴.

Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Μιχαήλ Ποτλή συνέπεσε δυστυχώς με την ενεργό του ανάμειξη στην πολιτική, γεγονός που περιορίσε σημαντικά τη διδακτική του δραστηριότητα. Αναφέρεται ότι δεν δίδαξε ποτέ το εκκλησιαστικό δίκαιο στη Νομική Σχολή¹⁵. Η πληροφορία ωστόσο αυτή και μάλιστα σε τόσο απόλυτη διατύπωση πρέπει να γίνει δεκτή με πολλές επιφυλάξεις, γιατί εκτός από το επίσημο εναρκτήριο του μάθημα στις 18 Νοεμβρίου 1859, φαίνεται ότι έκανε έναν ορισμένο αριθμό παραδόσεων¹⁶. Μαρτυρείται δε, ότι δίδαξε και εμπορικό δίκαιο, αντικαθιστώντας τον Γεώργιο Ράλλη στο διάστημα της υπουργίας του¹⁷. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1859-1860 είχε εκλεγεί Κοσμήτωρ της Σχολής¹⁸.

14. Βλ. κυρίως Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Wien 1860-1890 (ανατύπ. Αθήνα χ.χ. και Aalen 1968).

15. Αυτό γράφει ο Παναγιωτάκος, ό.π. σ. 46 με παραπομπές (σημ.2) στις λογοδοσίες των πρυτάνεων των ετών 1856-1859.

16. Ο Λυκούργος, ό.π. σ. 477 β γράφει σχετικώς: «Εν έτει 1855 διωρίσθη τακτικός εν τω Πανεπιστημίω καθηγητής του εκκλησιαστικού δικαίου, ούτινος όμως ολίγα μόνον μαθήματα edίδαξε· διότι εν τω μεταξύ τούτω διορισθείς υπουργός επί της δικαιοσύνης, των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδείσεως, ηναγκάσθη να διακόψη τας παραδόσεις του». Στη συνέχεια ο ίδιος συγγραφέας κάνει λόγο για την ύπαρξη λιθογραφημένων σημειώσεων από τις παραδόσεις του (σ. 478 α): «Αλλά και εκ των διακοπέντων μόνον του εκκλησιαστικού δικαίου μαθημάτων, όσα εν τω Πανεπιστημίω edίδαξε, και τα οποία φέρονται λελιθογραφημένα, δύναται τις να κατανοήση την επιστημονικήν ικανότητα και εμβρίθειαν του ανδρός...». Σύμφωνα με τα πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής (τ. Β' σ. 58), στις 7 Μαΐου 1856 καταρτίστηκε το πρόγραμμα του επόμενου ακαδημαϊκού έτους. Κατ' αυτό, το μάθημα του εκκλησιαστικού δικαίου επρόκειτο να δι-
δαχθεί από τον καθηγητή Μ. Ποτλή τρεις φορές την εβδομάδα, συγκεκριμένα 15.00-16.00 κάθε Τετάρτη και Παρασκευή και 12.00-13.00 κάθε Σάββατο.

17. Κόκκινος, ό.π. σ. 499 β: «Κληθέντος του Καθηγητού του Εμπορικού Δικαίου κυρίου Ράλλη εις την διεύθυνσιν του υπουργείου της δικαιοσύνης, ανέλαβε φιλοτίμως παρά το ίδιον μάθημα και εξεπλήρωσε μετά σπανίας επιτυχίας και την ακαδημαϊκήν του εντίμου συναδέλφου του λειτουργίαν». Πρβλ. και Παν.Ι. Ζέπου, *Συνοπτική ιστορία των Πανεπιστημιακών Σχολών*, Δ'. Νομική Σχολή, «Νέα Εστία» 22 (1937) 1783-1790 (1787 β).

18. Η ψηφοφορία για την ανάδειξη Κοσμήτορα έγινε στις 8 Ιουνίου 1859. Κατ' αυ-

Ανεξάρτητα όμως από τη συχνότητα και τη διάρκεια της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του, η συμβολή του Ποτλή στην προώθηση των σπουδών του δικαίου της Ανατολικής Εκκλησίας, και μάλιστα όχι μόνο στη χώρα μας, υπήρξε αποφασιστική. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού Κράτους, με αφετηρία το – έστω και κάπως μονόπλευρο – ενδιαφέρον του για τη βυζαντινή ιστορία και το δίκαιο της ανατολικής αυτοκρατορίας, είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για το εκκλησιαστικό δίκαιο μόνον ο Παύλος Καλλιγάς με μερικές αξιόλογες μελέτες, στις οποίες πραγματευόταν ειδικά θέματα του επιστημονικού αυτού κλάδου¹⁹. Η έντονη συγγραφική δραστηριότητα του Καλλιγά στράφηκε στη συνέχεια προς άλλες κυρίως κατευθύνσεις. Το έργο του Ποτλή είναι, στον συγκεκριμένο χώρο, ευρύτερο επειδή εκτείνεται στο πεδίο των *instrumenta studiorum*, καλύπτοντας ένα μεγάλο μέρος του.

Το όνομα του Ποτλή είναι γνωστό σε παγκόσμια κλίμακα στους κύκλους των κανονολόγων και των βυζαντινολόγων εξαιτίας του εξάτομου έργου που μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη εξέδωσε στην αρχή του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα: «*Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, εκδοθέν συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ.Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*»²⁰. Τη βάση για την έκδοση των τεσσάρων πρώτων τόμων του έργου αυτού που, όπως μαρτυρεί ο τίτλος του, περιέχει τις βασικές πηγές του δικαίου της κατ' Ανατολάς Εκκλησίας, αποτέλεσε ένα χειρόγραφο που γράφτηκε το 1779 στην Τραπεζούντα και σήμερα απόκειται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με αριθμό 1372²¹. Το χειρόγραφο αυτό

τή εκλέχθηκε ο Μιχαήλ Ποτλής με πέντε ψήφους έναντι τεσσάρων που έλαβε ο Π. Αργυρόπουλος (Πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής τ. Β' σ. 75).

19. Βλ. Π. Καλλιγά, *Περί της σχέσεως της Ανατολικής Εκκλησίας προς το Πολιτικόν Δίκαιον*, ως πρόλογος στο «Φιλολογικόν σχεδιάσμα περί των Συλλογών και κανόνων της Ελληνικής εκκλησίας του Φρειδερίκου Αυγούστου Βείνερ» (που μετέφρασε από τα λατινικά), Αθήνησιν 1840 = του ίδιου, *Μελέται και Λόγοι*, τ. Α', εν Αθήναις 1899, σ. 299-405 (ανατύπ. Νέοι Πανδέκται τ. Ε', Αθήναι 1906, σ. 161-198)· του ίδιου, *Οι τρεις ιερατικοί βαθμοί της εκκλησίας*, Αθήνησιν 1841 = *Μελέται και Λόγοι* (ό.π.) σ. 406-442.

20. Αθήνησιν, τ. Α'-Β' 1852, τ. Γ' 1853, τ. Δ' 1854, τ. Ε' 1855 και τ. ΣΤ' 1859. Το έργο ανατυπώθηκε φωτοτυπικώς από τις εκδόσεις Κασσάνδρας Μ. Γρηγόρη το 1966 και το 1997.

21. Βλ. Ιω. και Αλκ. Σακελλίωνος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήναι 1892, σ. 249: «1372... Νομοκάνων, εξ ου χειρογράφου προήλθεν η έκδοσις του Συντάγματος των θείων και ιερών κανόνων υπό Γ.Α. Ράλλη

ανήκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορινθίας και Αργολίδος (από Ύδρας και Σπετσών και, παλαιότερα, από Αιγίνης) Γερασίμου²², μετά το θάνατο του οποίου περιήλθε στον ανεψιό του Γ. Ράλλη. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε και ένα δεύτερο χειρόγραφο προερχόμενο επίσης από τη βιβλιοθήκη του ίδιου μητροπολίτη, ως προς το οποίο δεν παρέχεται στα προλεγόμενα κανένα σχεδόν στοιχείο.

Ο πρώτος κώδικας που περιέχει τον «Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους» με τα κείμενα των ιερών κανόνων και το ερμηνευτικό υπόμνημα των Ιωάννη Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος²³, είναι βέβαια σχετικά νέος, προσφέρει όμως καλό και ασφαλές κείμενο, γιατί αποτελεί απόγραφο ενός (λαμπρού, όπως φαίνεται) κώδικα του 1311 (που για μεγάλο διάστημα πιστευόταν χαμένος²⁴), του οποίου η μεταγραφή έγινε από ικανό αντιγραφέα²⁵. Οι εκδότες που δεν περιορίστηκαν στο χειρόγραφο αυτό της Τραπεζούντας, αλλά έλαβαν υπόψη τους και τις μέχρι τότε εκδόσεις του Νομοκάνονα και των ιερών κανόνων, έκαναν τον ακόλουθο καταμερισμό της ύλης. Στον πρώτο τόμο περιέλαβαν το κείμενο του Νομοκάνονα (χωρίς τους κανόνες) με τα σχόλια του Βαλσαμώνος, στον δεύτερο τους κανόνες των «Αποστόλων» και των Οικουμενικών Συνόδων, στον τρίτο τους κανόνες των Τοπικών Συνόδων, στον τέταρτο τους κανόνες των Πατέρων (στους τ. Β'-Δ' μετά το κείμενο των κανόνων παρατίθενται τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού), καθώς και άλλα κείμενα κανονικού περιεχομένου (κυρίως αποκρίσεις). Στον πέμπτο τόμο περιέλαβαν οι δύο εκδότες κυρίως αυτοκρατορικές και πατριαρχικές πράξεις, στηριζόμενοι κατά βάση στην έκδοση του Johannes Löwenklau (Leunclavius)²⁶,

και Μ.Ποτλή. Στην οπίσθια πλευρά του φ.1 αναγράφεται: «Εδωρήθη τη εθνική βιβλιοθήκη παρά του κυρ. Χρ.Γ. Ράλλη τη 8^η Μαΐου 1887.

22. Για τον επίσκοπο Γεράσιμο Ράλλη Σπανό βλ. Μητροπολίτη πρ. Λήμνου Βασιλείου Ατέση, Επίτομος επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερον, τ. Α', εν Αθήναις 1948, σ. 146 επ., 165 επ., καθώς και το άρθρο του Μ.Η. Φερέτου στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία», τ. Δ', Αθήνα 1964, στ. 345. Στον επίσημο πίνακα που έχουν δημοσιεύσει οι Σπ.Ν. Τρωιάνος-Χ.Γ. Δημακοπούλου, Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα (1833-1852), Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 182 ο μητροπολίτης Γεράσιμος καταχωρίζεται με αριθμό 20.

23. Για τον Νομοκάνονα αυτόν και τους σχολιαστές βλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 144 επ., 240 επ., 259 επ., 263 επ.

24. Το χειρόγραφο αυτό εντοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη στη βιβλιοθήκη Istanbul Serail [Topkapi] με αριθμό 115. Βλ. J.Darrouzès, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 425.

25. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στα προλεγόμενα της εκδόσεως τ. Α' σ. ι'-ιε'.

26. Βλ. I. Leunclavii, Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomi duo. Δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του από τον M. Freher(us) στη Φρανκφούρτη το 1596 (ανατύπ. Farnborough 1971).

αλλά λαμβάνοντας υπόψη και νέο χειρόγραφο υλικό που τους επέτρεψε τη δημοσίευση άγνωστων μέχρι τότε κειμένων. Το νέο αυτό υλικό ήταν ο δεύτερος κώδικας από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Γερασίμου²⁷. Στον έκτο, τέλος, τόμο εκδόθηκε το «Σύνταγμα κατά στοιχείον» του Ματθαίου Βλάσταρη²⁸ με βάση τρία χειρόγραφα παρισινά, τέσσερα της Βιέννης και δύο αθηναϊκά.

Το έργο αυτό των δύο καθηγητών δεν μπορεί ασφαλώς, και μάλιστα με τα σημερινά κριτήρια, να χαρακτηριστεί ως έκδοση κριτική.²⁹ Το κύριο του μειονέκτημα έγκειται στο ότι παρουσιάζει μία κάπως παραπειστική εικόνα του ερμηνευτικού υπομνήματος του Βαλσαμώνος και κάποτε συμβάλλει στη σύγχυσή του με εκείνο του Ζωναρά. Παρ' όλες του τις ελλείψεις δεν παρουσιάζει το κείμενο, για τους λόγους που εκτέθηκαν πιο πάνω, κενά από παραλείψεις του αντιγραφέα – κάτι που θα αποτελούσε ιδιαίτερα σοβαρό ελάττωμα.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, η έκδοση αυτή κάλυψε τις ανάγκες σε πηγαίο υλικό πολλών γενεών ιστορικών του δικαίου, κανονολόγων και άλλων ερευνητών, εξακολουθεί δε ακόμη να είναι αναντικατάστατο στο μέγιστό της μέρος, όπως φαίνεται από τις συχνές παραπομπές όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Λόγω δε των σημαντικών δυσχερειών που εμφανίζει το εγχείρημα – εξαιτίας της πλούσιας χειρόγραφης παράδοσης σε συνδυασμό με τον μεγάλο όγκο του κειμένου – η νέα έκδοση του νομοκάνονα που διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα³⁰ θα απαιτήσει πολύν χρόνο. Οι προοπτικές νέας εκδόσεως του έργου των ερμηνευτών του 12^{ου} αιώνα και του «Συντάγματος» του Βλάσταρη είναι ακόμη πιο μακρινές. Επομένως, η παλαιά εκείνη έκδοση των Ράλλη και Ποτλή θα εξακολουθήσει, ίσως για πολλές δεκαετίες ακόμη, να είναι το άμεσο βοήθημα για όλους τους ειδικούς ερευνητές.

Το μέγεθος και η σημασία της εκδοτικής του προσφοράς επισκίασε κατά κάποιον τρόπο την υπόλοιπη επιστημονική δραστηριότητα του

27. Ο δεύτερος αυτός κώδικας, αφού επί μεγάλο διάστημα πιστεύθηκε ότι κάηκε στη Θεσσαλονίκη το 1917, εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορυτσάς Ευλόγιου Κουρίλα, για να καταλήξει μετά τον θάνατο του τελευταίου, σύμφωνα με την επιθυμία του, στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Βλ. Δ.Γ. Αποστολόπουλου-Π.Δ. Μιχαηλάρη-Μ. Παϊζη, Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε: Το «χειρόγραφο Γ, του Γερασίμου Αργολίδος». Ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά, «Ελληνικά» 45 (1995) 85-109, όπου και πλήρης περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα.

28. Για τη συλλογή αυτή του 1335 βλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 297 επ.

29. Κρίσεις από την εποχή της εκδόσεως του έργου βλ. στη βιβλιοκρισία του Π. Παπαρηγόπουλου, «Πανδώρα» 4 (1853/54) 293-301.

30. Όπως έχει ήδη δηλώσει, προετοιμάζει κριτική έκδοση του Νομοκάνονα ο συνάδελφος Bernard H. Stolte (Groningen).

Ποτλή που δεν ήταν αμελητέα, ειδικά στον χώρο της συστηματικής διαρθρώσεως του νέου τότε στην ακαδημαϊκή διδασκαλία κλάδου του εκκλησιαστικού δικαίου. Όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει η μαρτυρία³¹ ότι συνέγραψε σημειώσεις των παραδόσεών του που, κατά τη συνήθεια της εποχής εκείνης για τέτοια κείμενα, κυκλοφόρησαν λιθογραφημένες. Από αυτές ωστόσο δεν έχει περισωθεί κανένα ίχνος. Υπάρχει όμως το εναρκτήριο μάθημά του³², που μέσα στις 25 σελίδες του συμπυκνώνει όλη σχεδόν την ύλη του γενικού μέρους ενός σύγχρονου εγχειριδίου εκκλησιαστικού δικαίου. Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να παρουσιάσω τις βασικές θέσεις αυτού του πονήματος, μικρού μεν σε έκταση, σημαντικού όμως για τη μετέπειτα εξέλιξη του κλάδου, μια και υπήρξε το πρώτο πανεπιστημιακό «εγχειρίδιο».

Στις πρώτες σελίδες (σ. 3-9), με αφετηρία τις έννοιες της Εκκλησίας αφενός και του Δικαίου αφετέρου, αναπτύσσεται το αντικείμενο του εκκλησιαστικού δικαίου. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η άποψη του Ποτλή ως προς την οριοθέτηση του κλάδου: «Αλλά και εξ αυτών των εξωτερικώς διαδηλουμένων ενεργειών όσας τα μέλη της Εκκλησίας επιχειρούσι κατά την ιδιότητά των ταύτην, εκείναι μόνον ανάγονται εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον όσαι οπωσδήποτε άπτονται της εξωτερικής ελευθερίας των άλλων, ουχί δε και εκείναι αι πράξεις αίτινες εις μόνον τον πράττοντα περιορίζομεναι, εις ουδένα άλλον εκτείνονται» (σ. 5). Έχω, εν προκειμένω, την επιφύλαξη ότι με τη θεώρηση αυτή περιορίζονται υπερμέτρως τα όρια, ώστε να αποκλεισθεί ένα αρκετά μεγάλο μέρος του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου.

Απομακρύνοντας ο συγγραφέας από τον χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου όσους κανόνες δικαίου θεσπίστηκαν από μη εκκλησιαστικά όργανα (δηλαδή ταυτίζοντας το εκκλησιαστικό με το κανονικό δίκαιο), καταλήγει στην κατ' αρχήν έλλειψη καταγκασμού στις σχέσεις που δημιουργούνται από τους κανόνες αυτούς. Φρονεί ότι η έρευνα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας αποτελεί μέρος του δικαίου της δεύτερης μόνον, θέση που εμφανίζεται ως συνέπεια της προτιμήσεώς του προς το σύστημα του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας – προτιμήσεως που με αρκετή σαφήνεια εκδηλώνει (σ. 7).

31. Βλ. παραπάνω σημ.16.

32. Εισαγωγικόν μάθημα εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, κατά την έναρξιν της διδασκαλίας του κατά πρώτον εισαχθέντος εις το Ελληνικόν Οθώνειον Πανεπιστήμιον μαθήματος τούτου γενομένην την 18 Νοεμβρίου ενεστώτος έτους αωνθ', υπό Μ. Ποτλή, τακτικού καθηγητού εν τω πανεπιστημίω τούτω, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Νικολάου Αγγελίδου, σελ. 27. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε στους «Νέους Πανδέκτας» τ. Ε' (1906), σ. 140-160.

Στη συνέχεια ασχολείται ο Ποτλής στο εναρκτήριο του μάθημα γενικώς με την εξέλιξη της επιστήμης του εκκλησιαστικού δικαίου, ειδικότερα δε με τη γραμματεία του κλάδου αυτού στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Εισαγωγικώς διατυπώνει τις κρίσεις του για ολόκληρη την επιστημονική συγγραφική παραγωγή του Βυζαντίου, που είναι κατά κυριολεξία εξουθενωτικές: «Προξενεί όμως λύπην άμα και έκπληξιν εις πάντα τον μετά προσοχής ανερειυνώντα και εξετάζοντα τους προ της οικτράς ταύτης περιόδου χρόνους, η παρατήρησις ότι ουδέ Βυζαντινός κάλαμος παρέδωκεν εις ημάς πόνημά τι περί Εκκλησιαστικού Δικαίου πραγματευόμενον, γενναίον και οπωσούν άξιον να ονομασθή επιστημονικόν (...). Αλλά την πρώτην ταύτην έκπληξιν ημών θέλει διαδεχθή άλλη έτι μεγαλυτέρα όταν την ιστορίαν εξετάζοντες και τα περισωθέντα εις ημάς λείψανα της Βυζαντινής φιλολογίας αναδιφώντες, πληροφορηθώμεν, ότι το ελάττωμα τούτο των Βυζαντινών δεν περιορίζεται εις μόνον το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, ως συμβεβηκός τυχαίον και μοναδικόν, εις αγνώστους και ανεξηγήτους εις ημάς περιστάσεις αποδοτέον, αλλά ότι, πράγμα απίστευτον, δυστυχώς όμως αληθέστατον, ουδεμία επιστημονική επίδοσις και ενέργεια αναφαίνεται καθ'όλην την μακράν ταύτην περίοδον. Εκτός ολίγων εξαιρέσεων, νους στείρος και άγονος, μάθησις ως επί το πολύ ατελής, συνήθως δε επιπόλαιος, επί πάσι δε, έλλειψις κρίσεως, μεθόδου και καλλιτεχνίας, είναι ο εν γένει χαρακτήρ των Βυζαντινών καθ' όλους σχεδόν τους κλάδους της επιστήμης εις ους επεδόθησαν» (σ. 10 επ.).

Ο Κ. Δημαράς επεσήμανε ήδη τις κρίσεις αυτές και συνδυάζοντάς τις και με άλλες συναφείς, τις αποδίδει στην επίδραση που είχε ο Διαφωτισμός στην ακαδημαϊκή διδασκαλία³³. Δεν θα πρέπει ωστόσο να παροραθεί και η επιρροή της τότε ακμάζουσας Ιστορικής σχολής του δικαίου³⁴, ιδίως σε όσους ήταν φορείς της γερμανικής (ή τουλάχιστον της γερμανόφωνης, όπως ο Ποτλής) νομικής παιδείας, λόγω της τάσης να θεωρηθεί η βυζαντινή περίοδος, εξαιτίας των μη ελληνικών, κατά την αντίληψη αυτή, επιδράσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν, ως παρένθεση στην καθόλου ροή της ελληνικής ιστορίας.

Αυτό φαίνεται καθαρά στις σ. 10-18, στις οποίες αναλύονται τα αίτια της «παρακμής». Σχετικώς γράφει ο Ποτλής: «Καθ' ημάς την αιτίαν της τοιαύτης των πραγμάτων καταστάσεως πρέπει να αναζητήσωμεν μάλλον εις τας περιστάσεις, πολιτικάς τε και θρησκευτικάς, της αυτοκρατορίας ταύτης, εν μέρει δε και εις αυτόν τον χαρακτήρα της Βυζαντινής κοινωνίας» (σ. 12). Εξειδικεύοντας δε αυτές τις συνθήκες, επιρρίπτει την ευ-

33. Κ. Δημαράς στην «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π. σ. 475.

34. Βλ. όσα γράφει γι' αυτήν και για τον ιδρυτή της Friedrich Carl von Savigny ο Fr. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967, σ. 377 επ.

θύνη στα ασιατικά στοιχεία που κατά τη γνώμη του επικρατούσαν στις ανώτερες τάξεις της βυζαντινής κοινωνίας και στα απολυταρχικά χαρακτηριστικά του βυζαντινού πολιτεύματος, που εκτείνονταν και στη διοίκηση της Εκκλησίας. Έτσι ώστε: «Υπό δεσποτισμόν τόσον βαθέως ερριζωμένον, αδύνατος ήτο πάσα επιστημονική έρευνα και επίδοσις, μάλιστα δε εν μέσω κοινωνίας εκφραυλισμένης ήδη, και πολιτών άνευ θάρρους, άνευ ήρρονήματος, άνευ φιλοτιμίας ευγενούς. Τις ηδύνατο να τολμήση να σκεπθθή και να εκφράση ελευθέρως το προϊόν των σκέψεών του όταν απαρέσκειν ή εις την πολιτείαν, ή εις την Εκκλησίαν, ως μη συμφωνών κατά πάντα με τα παρά ταύτης ή εκείνης παραδεδεγμένα, εκινδύνευε να κηρυχθή ή εσχάτης προδοσίας ένοχος ή αιρετικός;» (σ. 16).

Για τη θεμελίωση της θέσης, ότι δύο ήταν οι φορείς αυτού του δεσποτισμού παραθέτει ο Ποτλής (χωρίς μνεία της προελεύσεώς του) το ακόλουθο χωρίο: «Της πολιτείας εκ μερών και μορίων αναλόγως τω τινι ανθρώπω συνισταμένης, τα μέγιστα και αναγκαιότατα μέρη, Βασιλεύς εστι και Πατριάρχης· διο και η κατά ψυχήν και σώμα των υπηκόων ειρήνη και ευδαιμονία, βασιλείας εστί και αρχιερωσύνης εν πάσιν ομοφροσύνη και συμφωνία» (σ. 16). Πρόκειται εδώ για το κείμενο του κεφαλαίου 8 του τίτλου 3 από μία νομοθετική συλλογή, την «Εισαγωγή» (παλαιότερα γνωστή ως «Επαναγωγή»), που ανάγεται στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α³⁵. Το επίπεδο των επιστημονικών γνώσεων στα μέσα του προπερασμένου αιώνα δεν επέτρεπε ασφαλώς καλύτερη ενημέρωση από την παραπάνω τοποθέτηση ως προς τη γενικότερη διαμόρφωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο. Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι το κείμενο αυτό αποτελούσε μία καινοτομία, που εκδηλωνόταν με την προσπάθεια να καθοριστούν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη ως ισοδύναμων φορέων των δύο υπέρτατων εξουσιών μέσα στο κράτος. Με τον τρόπο αυτόν επιχειρείτο εισαγωγή (και καθιέρωση) της θεωρίας των δύο εξουσιών, που συνιστούσε σημαντική παρέκκλιση από το σύστημα ρυθμίσεως των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο ήδη από τους πρώτους αιώνες. Σύμφωνα με το σύστημα εκείνο, που ίσχυε ως τότε, Εκκλησία και Πολιτεία δεν είναι δύο ιδιαίτεροι θεσμοί, αλλά δύο μορφές εμφανίσεως της μίας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης, που στην πολιτική και στη θεολογική σκέψη των Βυζαντινών δεν είναι νοητές χωριστά. Εφόσον λοιπόν υπήρχε ένας μόνο θεσμός, ήταν ενιαία και η εξουσία. Με τα δεδομένα αυτά οι διατάξεις της «Εισαγωγής», των οποίων η σύλληψη – ίσως και αυτή ακόμη η διατύπωση – οφείλονταν στον

35. Βλ. για το νομοθέτημα αυτό Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 171 επ.

πατριάρχη Φώτιο³⁶, αποτέλεσαν έναν σημαντικότερο νεωτερισμό. Η νέα αυτή θεώρηση των σχέσεων όμως δεν διατηρήθηκε επί πολύ, γιατί ύστερα από δύο περίπου δεκαετίες ακολούθησε ο «Πρόχειρος Νόμος» του Λέοντος του Σοφού³⁷ που, ενώ επαναλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος του το περιεχόμενο της «Εισαγωγής», παραλείπει όλες τις υποδιαίρεσεις («τίτλους») του αρχικού κειμένου με τις διατάξεις τις αναφερόμενες στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, που ούτως ή άλλως δεν συμβιβάζονταν με την απολυταρχική και συγκεντρωτική νοοτροπία του Λέοντος. Έτσι οι σχέσεις αυτές επανήλθαν στα αρχικά, πριν από την παρέμβαση του Φωτίου, νομικά πλαίσια.

Όλ' αυτά δεν μπορούσε, βεβαίως, να είναι γνωστά στον Ποτλή, ο οποίος γνώριζε – κατά πάσαν πιθανότητα – το κείμενο που είχε παραθέσει από την έκδοση του J. Löwenklau (Leunclavius)³⁸. Όπως προαναφέρθηκε, στην έκδοση αυτή στηρίχθηκαν οι Ράλλης και Ποτλής κατά την επεξεργασία του πέμπτου τόμου του κοινού τους έργου το 1855, δηλαδή λίγο πριν από την εποχή κατά την οποία συνέταξε ο Ποτλής το εναρκτήριο του μάθημα³⁹.

Εξετάζοντας στη συνέχεια ο Ποτλής τα ερμηνευτικά έργα του εκκλησιαστικού δικαίου που συντάχθηκαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ασχολείται ειδικότερα με τους τρεις σχολιαστές του 12^{ου} αιώνα, τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα και τον Αλέξιο Αριστηνό (σ. 18-24), τους οποίους, βεβαίως, γνώριζε άριστα, αφού πριν λίγα χρόνια είχε εκδώσει μαζί με τον Γ. Ράλλη τα έργα τους. Από τους τρεις σημαντικότερο θεωρεί τον Ζωναρά, εκφράζει ωστόσο και γι' αυτόν, ιδίως για τη

36. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Ο Μέγας Φώτιος και οι διατάξεις της «Εισαγωγής», «Εκκλησία και Θεολογία» 10 (1989-1991) 489-504.

37. Ως προς τη χρονική σχέση των δύο νομοθετικών έργων βλ. την επιχειρηματολογία του A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a.M. 1986, σ. 98 επ. Αντιρρήσεις, πάντως, για την αναχρονολόγηση του «Πρόχειρου Νόμου» προβάλλει ο Th. E. Van Bochove, To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books, Groningen 1996, σ. 29 επ., επιμένοντας στην παραδοσιακή άποψη.

38. Βλ. Leunclavius, ό.π. τ. II σ. 85. Ο Leunclavius, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το γνήσιο κείμενο της «Εκλογής» (των αυτοκρατόρων Λέοντος Γ' και Κωνσταντίνου Ε'), ενοποίησε «Εκλογή» και «Εισαγωγή», εκδίδοντας από τον συνδυασμό διαφόρων χειρογράφων ένα κείμενο που δεν είχε υπάρξει ποτέ, στο οποίο η έρευνα έδωσε την ονομασία «Ecloga Leunclavii». Βλ. σχετικά Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 195.

39. Η διάταξη 3.8 της «Εισαγωγής» εμφανίζεται και στο κεφ. 66 του στοιχείου II της «Μικράς Συνόψεως», η οποία εκδόθηκε από τον K.E. Zachariä von Lingenthal στον τ. II του «Jus Graeco-Romanum», Leipzig 1856. Επομένως είχε τον χρόνο ο Ποτλής να συμβουλευθεί την έκδοση αυτή· το θεωρώ όμως εξαιρετικά απίθανο.

μεθοδό του ζωηρές επιφυλάξεις: «Αλλά και ούτος, καίτοι διακρινόμενος
 των άλλων, δεν είναι πάντη ελεύθερος των εμφύτων, ούτως ειπείν, ελατ-
 τισμάτων της εποχής του. Η κριτική, η φαινή αυτή λαμπάς, η προς ορθήν
 και εύστοχον ερμηνείαν παντός πράγματος, επομένως δε και των κανό-
 νων, απαραίτητος, αγνοουμένη παρά των συγχρόνων του, ηγνοείτο και
 παρ' αυτού, μηδόλως φροντίζοντος να εξετάση και κρίνη πρώτον τα κείμε-
 να πριν επιχειρήση να τα ερμηνεύση. Εκ της ιστορίας ωσαύτως, του ασφα-
 λστάτου τούτου οδηγού, δεν ωφελήθη όσον έπρεπε και όσον ηδύνατο, πα-
 ραμελήσας πολλάκις να ανερευνήση, ανατρέχων εις τους οικείους χρόνους,
 τας περιστάσεις καθ' ας πολλοί των κανόνων συνετάχθησαν, και άνευ της
 εξακριβώσεως των οποίων αδύνατος είναι η ορθή αυτών εξήγησις» (σ. 18
 επ.). Από την τελευταία ιδίως φράση προκύπτει ο έντονος ιδεολογικός
 χρωματισμός της κρίσης του Ποτλή. Απέναντι στον Βαλσαμώνα είναι α-
 κόμα πιο αυστηρός: «...η ερμηνεία του, ως έργον επιστήμης κρινομένη, εί-
 ναι υποδεεστέρα της του Ζωναρά, κατά τε τα άλλα και διότι αντέγραψεν
 αυτόν καθ' ολοκληρίαν» (σ. 20). Του αναγνωρίζει ωστόσο, ότι χάρη στο
 ερμηνευτικό του έργο έχει περισωθεί το κείμενο μεγάλου αριθμού αυτο-
 κρατορικών νόμων και συνοδικών πράξεων, που δεν έχουν παραδοθεί α-
 πό άλλη πηγή.

Οι κρίσεις αυτές, βαθιά επηρεασμένες, όπως αναφέρθηκε ήδη πιο πά-
 νω, από το ιστορικο-δογματικό «περιβάλλον» της εποχής εκείνης, και δι-
 καιολογημένες για τον λόγο αυτόν, δεν γίνονται πια σήμερα, υπό το φως
 της νεότερης ιστορικής έρευνας, αποδεκτές. Ειδικότερα, ως προς τη σχέ-
 ση του έργου των δύο κανονολόγων, είναι βέβαιο πως ο Βαλσαμών κατά
 τη σύνταξη του ερμηνευτικού του υπομνήματος ανέτρεξε στο αντίστοιχο
 έργο του, παλαιότερου άλλωστε, Ζωναρά· δεν μπορεί όμως να γίνει λό-
 γος για αντιγραφή, ούτε καν για εξάρτηση, γιατί ο τρόπος εργασίας των
 δύο ερμηνευτών είναι διαφορετικός⁴⁰. Η απουσία «ιστορικής» μεθόδου,
 που ο Ποτλής επισημαίνει, οφείλεται – στο μέτρο βέβαιο που λείπει
 πράγματι – σε άλλο λόγο. Πρόκειται για ένα γενικότερο πρόβλημα που
 αντιμετώπισαν όλοι οι βυζαντινοί νομικοί, ιδίως της μέσης και της ύστε-
 ρης περιόδου. Το πρόβλημα συνίστατο στην προσπάθεια της κατά το
 δυνατόν «πιστής» εφαρμογής των παλαιών διατάξεων στις έννομες σχέ-
 σεις της εποχής τους, παρά την τεράστια μεταβολή των κάθε μορφής
 συνθηκών που είχε μεσολαβήσει, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προβάλλε-
 ται προς τα έξω (διαχρονική) ενότητα δικαίου, η οποία αποτελούσε τον
 ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών⁴¹. Το πρόβλημα

40. Βλ. τα λήμματα «Βαλσαμών Θεόδωρος» (Σπ. Τρωιάνος) και «Ζωναράς Ιωάν-
 νης» (Η. Αναγνωστάκης – Σπ. Τρωιάνος) στο «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό» τ. Β΄
 (1984) σ. 165 επ. και τ. Δ΄ (1985) σ. 31, αντιστοίχως.

41. Πρβλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 38 επ.

αυτό ασφαλώς απασχόλησε κυρίως τους θεωρητικούς και τους πρακτικούς του κοσμικού δικαίου, αλλά λόγω της μορφής που είχαν λάβει οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και της αλληλεξαρτήσεως των δύο έννομων τάξεων, δεν ήταν δυνατό να μείνουν αμέτοχοι και οι κανονολόγοι.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την προσπάθεια αυτή αποτελεί ένα σημείο, που αναφέρει και ο Ποτλής. Πρόκειται για τον θεσμό των «ακρωμένων», που στο πρώιμο εκκλησιαστικό δίκαιο του 3^{ου} και του 4^{ου} αιώνα αποτελούσε μία από τις φάσεις της σταδιακής άρσης της ποινής του αφορισμού⁴². Οι κανονικές διατάξεις που προέβλεπαν τον θεσμό αυτόν είχαν κατά τον 12^ο αιώνα προ πολλού ατονήσει. Ο Ποτλής λοιπόν μέμφεται τους Ζωναρά και Βαλσαμώνα ότι αγνοούν το περιεχόμενο του επίμαχου θεσμού (σ. 20), ενώ στην πραγματικότητα τον γνώριζαν ασφαλώς πολύ καλά⁴³ και απλώς προσπάθησαν να τον εντάξουν στις έννομες σχέσεις της εποχής τους, προσδίδοντάς του διαφοροποιημένη σημασία. Άλλο ένα παράδειγμα προσφέρει η τοποθέτηση του Βαλσαμώνος στο θέμα των σχέσεων νόμων και (ιερών) κανόνων⁴⁴ (την οποία επίσης επισημαίνει ο Ποτλής στη σ. 21 επ., καταλογίζοντας ασυνέπεια στον κανονολόγο πατριάρχη Αντιοχείας), ενώ πρόκειται για μία, αγωνιώδη ίσως, προσπάθεια να βρεθεί κάποια ικανοποιητική ισορροπία στο εξαιρετικά ευαίσθητο αυτό ζήτημα, που σε τελική ανάλυση καταλήγει στην αναζήτηση των ορίων της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα⁴⁵. Πάντως είναι γεγονός, ότι ο Βαλσαμών έγινε στόχος επικρίσεων, επειδή μερικές φορές οι λύσεις που έδινε σε νομικά ερωτήματα υπαγορεύονταν από σκέψεις σκοπιμότητας.

Μετά την απόλυση από το Πανεπιστήμιο του Μιχαήλ Ποτλή υπό τις συνθήκες που εκτέθηκαν πιο πάνω, έμεινε κενή η έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου μέχρι τον Ιούλιο 1868, οπότε έγινε ανάθεση του μαθήματος στον Κωνσταντίνο Φρεαρίτη, που μέχρι τότε δίδασκε ρωμαϊκό δίκαιο. Παρά το γεγονός, ότι η δραστηριότητά του ως καθηγητή του εκκλησιαστικού δικαίου καλύπτει όλα τα ακαδημαϊκά έτη μέχρι το 1881, δεν φαίνεται να συνέγραψε ο Φρεαρίτης κάποιο συστηματικό βοήθημα για τον

42. Πρβλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ.2) σ. 270.

43. Η γνώση τους προκύπτει από την ερμηνεία τους στους κανόνες 14 της Α' Οικουμενικής Συνόδου και 11 του Γρηγορίου Νεοκαισαρείας (Ράλλης-Ποτλής, ό.π. τ. Β' σ. 144 και τ. Δ' σ. 66, αντιστοίχως).

44. Βλ. σχετικώς H.G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsber. 384.] Wien 1981, passim, ιδίως σ. 11 επ., 17 επ., 28 επ., 45 επ.

45. Για το θέμα αυτό βλ. γενικώς D. Simon, *Princeps legibus solutus*. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz, «Gedächtnisschrift W. Kunkel» (Frankfurt a.M. 1984) 449-492, ιδίως σ. 475 επ.

κλάδο αυτόν⁴⁶, έτσι ώστε επί αρκετό διάστημα το μικρό πόνημα του Ποτλή ήταν το μοναδικό που εξυπηρετούσε την άμεση ενημέρωση.

* * * * *

Η μελέτη αυτή γράφτηκε στη μνήμη του Μιχαήλ Ποτλή, επειδή κατά το έτος 2003 συμπληρώνονται 140 χρόνια από τον θάνατό του. Αποτελεί απότιση φόρου τιμής στον πρώτο κάτοχο της τακτικής έδρας του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του «Αθήνησι» Πανεπιστημίου από τον τελευταίο⁴⁷.

46. Κατά τη μαρτυρία του Παναγιωτάκου, ό.π. σ. 47. Κυκλοφόρησαν ωστόσο (στενογραφημένες;) παραδόσεις του Φρεαρίτη, ίσως θεωρημένες και από τον ίδιο. Έχω στην κατοχή μου έναν τόμο από 480 χειρόγραφες σελίδες, που καλύπτουν όλο το γενικό μέρος του εκκλησιαστικού δικαίου, από τις παραδόσεις των ακαδημαϊκών ετών 1870/71 και 1871/72. Υπάρχει η πληροφορία ότι σώζεται και δεύτερος τόμος αυτών των παραδόσεων. Ίσως εκεί ανήκε το κείμενο που δημοσίευσε από το ανέκδοτο αρχείο του Κ.Γ. Φρεαρίτη ο Π. Παναγιωτάκος υπό τον τίτλο «Θεολογία δογματική» στο «Αρχεῖον εκκλησ. και κανονικού δικαίου» τ. 1 (1946) 5-12, τ. 2 (1947) 3-11, 107-113, 217-222 και τ. 3 (1948) 3-8, 97-103, 167-170.

47. Όπως είναι γνωστό, με τον ν. 1268/1982 «Για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» καταργήθηκε η έδρα ως οργανωτική μονάδα. Υπό τη νέα ρύθμιση το Εκκλησιαστικό Δίκαιο εντάχθηκε στον Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου.